

https://doi.org/10.31516/2410-5325.062.04

УДК 141.5:101.9Аврелій](045)

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології, Харківська державна академія культури, м. Харків

rv2000k@ukr.net

https://orcid.org/0000-0001-7153-8172

МАРК АВРЕЛИЙ: РОЗМИСЛИ ПРО РОЗУМНУ ДУШУ

У контексті філософсько-етичних ідей Марка Аврелія розглянуто його концепцію розумної душі, співвідношення таких її складових, як розум і почуття, виявлено роль розумної душі в житті особистості, ставленні людини до природи і суспільства. Зазначено, що подібна аналітика дозволяє людині виробити певну стратегію власного буття, оптимізувати свою поведінку в тих чи інших ситуаціях повсякденності, адекватно реагувати на виклики життя. Акцентовано на розмислах Марка Аврелія, згідно з якими люди створені один для одного і не можуть існувати поза соціумом, отже, мають щиро і сердечно любити свого ближнього, а їхня діяльність повинна спрямовуватися на творіння добра. Любов до ближнього як почуттєвий вияв душі філософ пов'язана з інтелектом, логікою розуму.

Ключові слова: *людина, природа, соціум, душа, розум, почуття, етика, стоїцизм, праведне життя.*

Н. В. Дьяченко, доктор философских наук, профессор кафедры философии и политологии, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

МАРК АВРЕЛИЙ: РАЗМЫШЛЕНИЯ О РАЗУМНОЙ ДУШЕ

В контексте философско-этических идей Марка Аврелия рассматриваются его концепция разумной души, соотношение таких её составляющих, как разум и чувства, выявляется роль разумной души в жизни личности, отношении человека к природе и обществу. Отмечается, что подобного рода аналитика даёт возможность человеку выработать определённую стратегию поведения в тех или иных ситуациях повседневно, адекватно реагировать на вызовы жизни. Акцентируется на размышлениях Марка Аврелия, согласно которым люди созданы друг для друга и не могут существовать вне социума, поэтому должны искать и сердечно любить своего ближнего, а их деятельность должна быть направлена на творение добра. Любовь к ближнему как чувственное проявление души философ выводит из интеллекта, логики разума.

Ключевые слова: *человек, природа, социум, душа, разум, чувства, этика, стоицизм, праведная жизнь.*

M. V. Diachenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, the Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

MARCUS AURELIUS: MEDITATIONS ON THE REASONABLE SOUL

The aim of this paper is to examine the views of Mark Aurelius, one of the representatives of ancient Roman stoicism, who emphasized the place and role of the human soul in the life of a person, the ratio of reason and feeling as

its main components and considered the rational soul as the basis of universal human ethics.

Research methodology. In this study the author uses the following methodological approaches: historical, sociocultural, and comprehensive ones. Marcus Aurelius's views on the place and role of the soul in human life, his attitude to nature and society as well as the development and realization of ethical relations in society are identified drawing on these approaches. The author also uses analytical, comparative and terminological methods of research. A descriptive method for presentation of the content of some conceptual ideas of the philosopher is also used as an additional one.

Results. In the context of the philosophical and ethical ideas of Stoicism, Marcus Aurelius substantiates the idea of the rational soul, examines the relationship of its components, like mind and feelings, and identifies the role of the rational soul in the life of a person, his attitude to nature and society. Peace of mind, peace in the soul, according to the Stoic philosophy, is the goal of a rational person. To characterize this psychological state, the ancient Greeks used the concept of "ataraxia", which means tranquility, fearlessness, peace of mind. A person in the state of ataraxia achieves inner freedom, because his mind controls sensual passions, regardless of external influences. According to Marcus Aurelius, people are created for each other and cannot exist outside of society, therefore they must sincerely and heartily love their neighbors, and their activities should be directed towards the creation of good. The philosopher draws love for neighbors, as a sensual manifestation of the soul, from intellect and logic of the mind.

Novelty. The author concludes that according to Marcus Aurelius only a person with a rational soul, whose intellect and sensual intentions are in harmony, can be the carrier of the basic principles and norms of universal ethics.

The practical significance. The material of the paper is of theoretical importance for further research of the philosophical heritage of the ancient Roman Stoics. It can also be used in the process of studying humanities in higher education and preparing textbooks for students.

Keywords: *human being, nature, society, soul, mind, feelings, ethics, stoicism, saintly life.*

Постановка проблеми. Марк Аврелій – один з останніх представників славетної когорти давньоримських стоїків – залишив після себе порівняно невелику за обсягом збірку філософських роздумів про світ, місце і роль людини в цьому світі. Збірка дістала назву «На самоті», містить окремі фрагменти текстів, нотатки, есе, які можна розглядати як абрис майбутньої книги (або серії книг). Незвичайність цього писемного документа полягає в тому, що створювався він не «простою» людиною, котра жила повсякденним світським життям, а імператором величезної Римської імперії, яку необхідно було на той час охороняти від нападів варварів. Окрім складних питань державного управління світським життям, Марку Аврелію як полководцеві довелося понад десять років командувати військами на кордонах імперій, жити в похідних умовах. І маючи вільну годину, він – імператор, головнокомандувач і

філософ — в армійській палатці при слабенькому світильнику занотував роздуми про людину і світ, формулював настанови самому собі — своєрідні філософські «медитації». Ці роздуми на всі наступні віки стали своєрідним філософським «бестселером» для багатьох читачів, котрі цікавляться філософсько-етичною проблематикою. У контексті вчення Платона Марк Аврелій сповідує ідею існування світової душі, фрагментом якої є людська душа. Життя особистості, на його думку, осмислюється (тобто набуває певного сенсу) тільки завдяки їй розуму, а цей розум — частина світового розуму. Як світовий розум, так і розум особистості — основні складові душі, відповідно, світової і людської.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Філософія стоїків, як давньогрецьких, так і особливо давньоримських, на всіх етапах розвитку світової філософської думки була предметом зацікавлення та аналізу. Одним із перших таких аналітиків був Діоген Лаертський (перша половина III ст. н. е.) (1986). Відомо, що для багатьох європейських мислителів Середньовіччя, епохи Ренесансу, ранньомодерної доби філософсько-етичні ідеї стоїцизму, разом з ідеями Платона, Арістотеля, неоплатоніків, слугували відправною точкою для власних систем філософського мислення.

Серед дослідників і шанувальників творчості давньоримських стоїків у XIX–XX ст. — Л. Толстой (2008), В. Чертков, С. Котляревський (1995), А. Лосєв (1995), В. Сапов (1995), С. Ошеров (2015), Б. Лобановський (1993), Н. Н. Талеб (2018) та ін. До окремих ідей давньоримських стоїків у своїх дослідженнях звертався і автор цієї статті (2014). Учення стоїків, зокрема роздуми Марка Аврелія, актуальні і нині, більше того, інтерес до них посилюється з кожним новим поколінням дослідників і читачів.

Мета статті — у контексті філософсько-етичних ідей Марка Аврелія дослідити його концепцію розумної душі, розглянути співвідношення таких її складових, як розум і почуття, виявити роль розумної душі в житті особистості, її ставленні до природи і суспільства, формуванні норм загальнолюдської етики.

Вклад основного матеріалу дослідження. Бути «віч-на-віч» із собою, усамітнюватись — необхідність кожної мислячої людини. Періодичне усамітнення надає змоги осмислити поточні події, здійснити діалог із самим собою. Актуальність цього способу індивідуального буття беззаперечна, якщо зважити на постійні екстремальні події в повсякденному житті кожної людини.

Роздуми — це духовна саморефлексія людини, концентрація власної думки на самій собі; мета цього психологічного акту — зіставлення тих чи інших подій з існуючим загальним порядком, вироблення спосо-

бу реагування на виклики часу, які ззовні впливають на людську самосвідомість. Подібна аналітика надає людині змоги виробити певну стратегію життя, оптимізувати власну поведінку в тих чи інших ситуаціях повсякденності. Ось що про необхідність усамітнення для роздумів писав Марк Аврелій: «Адже є можливість у будь-який час залишитися віч-на-віч із собою. Ніде людина не усамітнюється так спокійно і безжурно, як у власній душі. Особливо той, у кого всередині є щось таке, до чого тільки варто пильно придивитися, як відразу стане легше. Це полегшення, на мою думку, є не що інше, як душевна упорядкованість. Ось чому усамітненню ти і приділяй уваги, таким чином оновлюй себе» (Марк Аврелій, 1993, с. 21).

Звернімо увагу на останню фразу з вислову філософа. Аналітика подій, порівняння фактів, їхня оцінка з певних світоглядних позицій — усе це сприяє *духовному оновленню* людини. На певному етапі світосприйняття людині необхідно немовби наново осмислити певні події, знімаючи шори з очей щодо оцінки подій і речей, позбавитися стереотипного сприйняття поточних подій. І ще одного ефекту досягає людина, перебуваючи в процесі саморефлексії, — стану *душевної впорядкованості*, гармонійності душі. Досягти миру душевного — ось головна мета людини, котра прагне роздумів, перебуваючи на самоті. Духовний спокій, душевний мир, згідно з філософією стоїків, — мета розумної людини. Для характеристики цього психологічного стану давні греки використовували поняття «атараксія», яке означає безтурботність, непохитність, духовний спокій. Людина в стані атараксії досягає внутрішньої свободи, позаяк її розум контролює пристрасті і не залежить від впливу зовнішніх факторів.

Марк Аврелій закликає тверезо оцінювати свої духовні можливості, маючи на увазі, що людська душа не є досконалою. Вона схильна до перебільшень або недооцінки значення тих чи інших подій, фактів, людських вчинків, викликів долі. Якщо зважити на ці недоліки людської душі, можна уникнути духовного неспокою.

Ще однією умовою досягнення означеної мети є виховання в собі здатності до самообмежень як у пізнанні світу, так і в обсязі власних повноважень і практичних дій. Слід також знати собі ціну, не переоцінювати власних можливостей, не завдавати зайвого клопоту через обставини, які не залежать від дій самої людини. «Не думай про те, чого в тебе немає і що тобі не належить, — зазначав філософ. — Вибери з того, що тобі належить, найцінніше, і поміркуй, скількох зусиль потребувало таке придбання в разі, якщо в тебе його не було раніше. Але остерегайся переоцінки його значення і не втрачай душевного спокою через можливу пропажу» (Марк Аврелій, 1993, с. 58).

Ось і ще деякі з настанов мислителя в контексті плекання розумної душі: «Люби те нехитре мистецтво, яке ти опанував, і в ньому знаходь задоволення... Необхідно також пам'ятати, що увага, яка приділяється кожній справі, оцінюється по ній і повинна відповідати їй. Таким чином, якщо ти не опікуватимешся незначними справами більше того, ніж вони того потребують, то не доведеться і розчаровуватися.... Якщо хочеш досягти душевного спокою, обмежуй свою діяльність необхідним» (Марк Аврелій, 1993, с. 27). Філософ також наголошує, що життя людини буде гідним за умови, якщо вона не бажає бути ні рабом, ні тираном у ставленні до інших людей.

Отже, помірковане обмеження своїх можливостей як у духовній, так і в практичній діяльності, концентрація уваги на необхідному, дотримання міри в усьому, що робиш, — такі, на думку Марка Аврелія, умови розумного життя людини.

Філософія стоїцизму успадкувала концепцію Платона про існування світової душі й ідеальну сутність буття: людська душа є складовою світової розумної душі. Людський розум — частина світового розуму — логокосмосу. Завдяки розуму людська душа здатна пізнавати дійсність і саму себе. Звернімося до розмислів Марка Аврелія: «Властивості розумної душі: вона споглядає саму себе, аналізує себе, робить себе такою, якою бажає, сама користується своїми плодами, досягає необхідної мети на кожному етапі загального перебігу життя... Розумна душа облітає далі увесь світ і оточуючу його порожнечу, досліджує його форми, проникає в нескінченну вічність, осягає періодичні відродження Цілого і розуміє, й усвідомлює, що наші нащадки не побачать нічого нового, як і наші предки не бачили нічого, крім того, що бачимо ми» (Марк Аврелій, 1993, с. 100).

Людська душа трактується Марком Аврелієм як синонім свідомості (самосвідомості) людини. Розум і серце, логічне і чуттєве, мислення й емоції, раціональне й ірраціональне — усе це містить душа. Але означені вище складові душі, на думку філософа, не рівнозначні. Ось як мислитель характеризує чуттєву рефлексію: «Усе, що сприймається чуттями, мінливе, нестійке, самі ж чуття незрозумілі й оманливі» (Марк Аврелій, 1993, с. 41). Чуттєве сприйняття світу саме по собі нерозумне, багато в чому обтяжене тваринною природою. Філософ оснований на тому, що всередині людської природи співіснують дві окремі природи: тваринна, тобто біологічна, проявляється в психофізіологічному комплексі (інстинкти, рефлексії, позасвідоме), що існує в межах вищої нервової діяльності, забезпечуючи цілісне функціонування організму й окремих його органів; розумна, суто людська природа, яка домінує над першою, контролює її й одночасно є репрезентантом соціального, громадянсько-

го статусу. Обидві ці складові людської природи нерозривно пов'язані. Тому головне завдання істинно людської істоти, а також оптимального організовано громадянського життя, полягає в узгодженні цих двох складових людської природи — біологічної і розумно-соціальної та всієї людської природи з природою-космосом, світопорядком як Цілим.

Визначаючи в людській душі дві складові — розум і чуття, Марк Аврелій надає перевагу розуму і таким чином позицією себе як послідовний раціоналіст (Дьяченко, 2014, с. 101). Тому людська душа, на його думку, у сутнісному вимірі — це розумна духовна реальність. Розум як складова душі, безперечно, має пріоритет над чуттями. «Це, — зазначає мислитель про розум, — домінуюча частина твого ества, спрямована на користь людей» (Марк Аврелій, 1993, с. 23–24).

Але філософ не забуває, звичайно, що людина — чуттєва істота, а емоції — невід'ємна складова її духу. Чуттєво-емоційна рефлексія здатна затьмарити світло розуму. Тому розум як домінуючий чинник у душі людини повинен бути наготові, контролювати всі вияви духу. За послабленого контролю душа стає «бунтівною», тобто набуває стану бентежності. До чого це призводить? Людина стає засобом пристрастей, утрачає розум, залишає недобру пам'ять про себе. Тому важливо прагнути спокою душі (атараксії), досягти якого можна тільки зважаючи на розум.

Розумна людина, уважав Марк Аврелій, ближча до природи, ніж нерозумна, і той, хто керується у своєму житті розумом, тобто живе в злагоді з природою як Цілим (Богом), стає істинно природною, богоподібною людиною. Як переконаний раціоналіст, філософ формулює свої думки іноді занадто категорично: «Утікач той, хто відхиляється від розуму громадськості, сліпець — хто заплющує очі духовні, убогий — хто потребує допомоги іншого, не маючи потреби робити корисне для життя. Хто відступає і віддаляється від розуму загальної природи, висловлює незадоволення тим, що в ній відбувається, — відступник від світу. Адже породжує все, що відбувається, та сама природа, яка породила і його. Недостойний Граду той, хто відокремлює свою душу від душі, єдиної для всіх» (Марк Аврелій, 1993, с. 27).

Але повернемося до розуміння філософом балансу розумової і почуттєвої складових людської душі. Звісно, мислитель не міг просто так відкинути почуття, «вийняти» їх із душі. Адже життя — невід'ємна складова людського духу, зокрема етичної форми рефлексії міжособистісного спілкування. Дослідники філософської спадщини стоїків зазначають, що в їхній концепції світобудови важливе місце належить *симпатії* як певному вселенському закону. Саме він визначає взаємозв'язки між окремими елементами всієї природи як цілісної системи, зокрема і взає-

мини між людьми. Тому людині, котра намагається жити за принципом «згідно з природою», логічно дотримувати заданої стратегії. Усі люди, як громадяни єдиного космічного Граду, — рівноправні, а їх взаємини а ргіогі повинні бути взаємсприйнятними, толерантними. Марк Аврелій розмірковував: «Адже що тебе гнітить? Аморальність людей? Але якщо ти замислишся над тим, що розумні істоти народжені одна для одної, що терпіння належить до поняття справедливості, що люди помиляються лише мимоволі, а скільки тих, котрі підозрюють, ненавидять, убивають, уже померло і перетворилось на порох, — тоді ми припинимо засмучуватися. Чи хіба тебе обтяжує твоя доля у всесвіті? Згадай про всі докази щодо уподібнення світу з Градом» (Марк Аврелій, 1993, с. 21–22).

Отже, згідно з мислителем, усе, що відбувається у світі, суспільстві зокрема, слід сприймати таким, яким воно є. Люди — розумні істоти, розум підказує їм: необхідно жити за етичним принципом справедливості, який є втіленням вселенського закону симпатії. Адже люди «народжені один для одного». Якщо ж людина порушує розумну поведінку, і її дії суперечать загальному природному закону симпатії, вона поводить себе нерозумно. Саме тому виникають і ті відхилення в поведінці людини, про які зазначав філософ, а саме: ворожнеча, ненависть, підозри, убивства. Такі дії спричиняються чуттєвими інтенціями душі, вони характеризуються як нерозумні і несправедливі, тобто такі, що суперечать раціоналістично потрактованій етиці стоїків.

Але такою є природа людини, суперечливою й неоднозначною. Мудрість полягає в тому, щоби сприймати людей такими, якими вони є насправді, і намагатись нейтралізувати негативні, нерозумні прояви душі, облагородити їх, спрямувати на взаємодопомогу і взаємоповагу. Друга книга розмислів Марка Аврелія розпочинається саме настановами, адресованими самому собі і кожному індивідові: «Вранці слід сказати собі: «Сьогодні мені доведеться зустрічатися з людьми нав'язливими, невдячними, невживчивими. Ці якості спричинені незнанням ними добра і зла. Я ж пізнав прекрасну природу добра і ганебну — зла, тому розумію природу заблудних. Вони мені рідні не по крові і не за походженням, а за божественним призначенням. Я захищений знанням від їхнього зла. Вони не можуть залучити мене до чого-небудь ганебного. Але не можна гніватись і ненавидіти тих, хто подібний до мене. Ми створені для спільної діяльності, як ноги і руки, повіки, верхня і нижня щелепи. Тому протидіяти один одному — означає суперечити природі» (Марк Аврелій, 1993, с. 3).

Логіка розмислів Марка Аврелія така: якщо люди створені один для одного і не можуть існувати поза соціумом, то, як підказують розум і відчуття справедливості, вони мають щиро і сердечно любити один одного,

а діяльність кожного має спрямовуватися на творіння добра. Любов до ближнього як чуттєвий вияв душі філософ пов'язує з інтелектом, логікою розуму. Така аргументація певною мірою спричинила категоричний імператив І. Канта, згідно з яким етичні і правові норми та ґрунтуються на «чистому розумові». І Марк Аврелій, і І. Кант мислять загалом однаково: етика має бути раціоналістичною, вона, як і право, покликана наставляти людину жити розумно. «Розумній душі, — зазначав Марк Аврелій, — притаманні і любов до ближніх, і істина, і скромність; вона нікого не ставить вище себе, тобто діє згідно із законом. Таким чином, немає жодної різниці між правовим розумом і розумом справедливості» (Марк Аврелій, 1993, с. 101).

С. Котляревський зазначав, що етика Марка Аврелія, порівняно з Сенекою і Епіктетом, занадто інтелектуалістична, їй бракує міфологічних образів, почуттєвих і кульгових переживань, притаманних, наприклад, християнській етиці (Котляревський, 1995, с. 406–412).

Але раціоналістична етика не заважала Маркові Аврелію позиціювати себе як гуманіста в ставленні до ближнього, зокрема і до пересічної («маленької») людини. Етичні посили цього філософа багато в чому збігаються із заповідями Ісуса Христа, викладені в апостольських Євангеліях, наприклад, у «Нагорній проповіді». У них Ісус Христос закликає любити ближніх — і добрих, і злих, і навіть ворогів: усі вони — діти Отця Небесного. Ці настанови в певному сенсі стали шокуючими одкровеннями для людства: не злом відповідати на зло — правило, що глибоко закорінене в душі людини, — а любов'ю, сердечними почуттями, адже саме таким чином можна зменшити наявність зла в людському житті. Людина, котра спричиняє зло іншій людині, згідно з Ісусом Христом, «не відає, що творить», тобто поводить себе нерозумно, алогічно. Отже, раціоналістична етика Марка Аврелія і християнська етика багато в чому подібні, зокрема в настановах про гуманне ставлення однієї людини до іншої. «Люби рід людський!» — закликає себе й усіх інших філософ (Марк Аврелій, 1993, с. 58).

Звичайно, Марк Аврелій розумів, що етичний принцип любові до ближнього є ідеалом, якого людина має постійно прагнути. Адже люди — не ангели — утілюють історично зумовлений, конкретний комплекс позитивних соціально значимих якостей, але водночас їм притаманні численні недоліки і вади. Людську природу змінити складно, а може і неможливо. «Люди робитимуть одне і те саме, як ти не намагайся їх змінити на краще», — у розпачі констатує мислитель (Марк Аврелій, 1993, с. 67). Але це не суперечить природі як цілісній субстанції: у ній існують як позитивні, так і негативні в аксіологічному аспекті явища. І соціум у цьому разі — не виняток. Розум підказує: необхідно гуманізувати сус-

пільні відносини. А для цього кожен має долучитися до розумної етики — духовної системи, основою якої є принцип любові і доброчесності відповідно до природного закону симпатії. Слід пам'ятати, нагадує філософ, що тобі «<...> належить бути хорошою людиною, і про те, які вимоги людської природи. Неухильно виконуй ці вимоги і чини так, як це найбільшою мірою відповідає справедливості; дотримуй доброзичливості і скромності, уникай лицемірства» (Марк Аврелій, 1993, с. 67).

Гуманне ставлення до ближнього і соціуму загалом потребує від людини духовних зусиль, самокритичності і самодисципліни. Легше осуджувати інших за їхні недоліки і вади, але складніше бути суддею стосовно себе. «Коли тебе обурить чиясь безсоромність, — зазначав Марк Аврелій, — відразу запитай себе: “Чи можливо, щоби у світі не було безсоромних людей?” Ні, неможливо. Не вимагай неможливого. Адже і ця людина — одна з тих, хто не має сорому, і такі люди існують у світі. Ця ж думка хай буде напоготові і стосовно людини віроломної, і будь-кого, хто певним чином провинився. Якщо ти пам'ятатимеш, що такі люди не можуть не існувати, то будеш прихильнішим до кожного з них» (Марк Аврелій, 1993, с. 37). Отже, щиросердно любити людей може лише людина з розумною душею, у котрої інтелект і моральні відчуття є гармонійними.

Висновки. Розмисли як духовна саморефлексія, форма аналітики є ефективним засобом філософствування, до якого вдається Марк Аврелій. Його мета — порівняння тих чи інших подій у контексті існуючого природного і суспільного порядку, вироблення на цій основі способу реагування на виклики часу. Подібна аналітика дозволяє людині оптимізувати власну поведінку в повсякденному житті.

Стоїчна філософія успадкувала концепцію Платона щодо існування світової душі й ідеальної сутності буття. Людська душа є складовою світової розумної душі. Завдяки розуму людська душа здатна пізнавати дійсність і саму себе. Визначаючи в людській душі дві складові — розум і почуття, Марк Аврелій надає перевагу розуму, таким чином позиціюючи себе послідовним раціоналістом. Люди — розумні істоти, і розум підказує їм: необхідно жити за етичними нормами справедливості, які є втіленням вселенського закону симпатії. Для цього кожен має долучитися до розумної етики — духовної системи, основою якої є принципи любові і доброчесності відповідно до цього закону. Але гуманне ставлення до ближнього й соціуму загалом потребує від людини духовних зусиль, самокритичності та самодисципліни.

Список посилань

Лаэртский, Д. (1986). *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. Москва. Мысль.

- Дьяченко, Н. (2014). *Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. Опыт прочтения*. Харьков: Издатель Савчук О. О.
- Котляревский, С. (1995). Марк Аврелий. *Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*. Москва: Республика.
- Лобановский, Б. (1993). Предисловие. *Марк Аврелий. Наедине с собой. Размышления*. Киев — Черкассы: Collegium Artrum Ing., Ltd РИЦ «Реал».
- Лосев, А. (1995). Поздние стоики. *Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*. Москва: Республика.
- Марк Аврелий (1993). *Наедине с собой. Размышления*. Киев — Черкассы: Collegium Artrum Ing., Ltd РИЦ «Реал».
- Ошеров, С. (2015). Сенека: философ, прозаик, поэт. *Сенека Луций Анней. Нравственные письма к Луцилию*. Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус.
- Сапов, В. (1995). О стоиках и стоицизме. *Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*. Москва: Республика.
- Тaleb Нассим Николас. (2018). *Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости*. Москва: Колибри, Азбука-Аттикус.
- Толстой, Л. (2008). *Мысли мудрых людей. На каждый день*. Харьков: Фолио.

References

- Laërtius, Diogenes (1986). *About the life, teachings and sayings of famous philosophers*. Moscow. Mysl. [In Russian].
- Dyachenko, N. (2014). *Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius. Experience reading*. Kharkov: Publisher O. Savchuk. [In Russian].
- Kotlyarevsky, S. (1995). *Marcus Aurelius. Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius*. Moscow: Respublica. [In Russian].
- Lobanovsky, B. (1993). *Preface. Marcus Aurelius. Alone with myself. Reflections*. Kiev — Cherkasy: Collegium Artrum Ing., Ltd RIC “Real”. [In Russian].
- Losev, A. (1995). *Late Stoics. Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius*. Moscow: Respublica. [In Russian].
- Marcus Aurelius (1993). *Alone with myself. Reflections*. Kiev — Cherkasy: Collegium Artrum Ing., Ltd RIC “Real”. [In Russian].
- Osherov, S. (2015). *Seneca: philosopher, prose writer, poet. Seneca Lucius Anna. Moral letters to Gaius Lucilius*. St. Petersburg: Azbuka, Azbuka-Attikus. [In Russian].
- Sapov, V. (1995). *About Stoics and Stoicism. Roman Stoics: Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius*. Moscow: Respublica. [In Russian].
- Taleb Nassim Nicholas. (2018). *Black Swan. Under the sign of unpredictability*. Moscow: Azbuka, Azbuka-Attikus. [In Russian].
- Tolstoy, L. (2008). *Thoughts of wise people. On every day*. Kharkov: Folio. [In Russian].

Надійшла до редколегії 20.09.2018 р.